

ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15>

УДК 930.2:82-94Шміт.03=161.2:355.257.7"1914/1918"

М. Є. ДОМАНОВСЬКА, канд. історичних наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61002, Україна

М. А. КУРУШИНА, канд. філологічних наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61002, Україна

ФЕДІР ШМІТ. ВРАЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО

(переклад з російської: Марини Домановської, Марини Курушиної)

Актуальність публікації джерела. Текст є перекладом з російської публікації Федора Шміта (1877–1837) в харківській газеті «Южный край» у січні 1915 р. У розлогіх оповідях, вміщених у восьми номерах газети (наразі подано переклад перших чотирьох), фахівець з історії мистецтва Візантії і Русі-України, музеєзнавець, професор, декан історико-філологічного факультету Харківського університету Федір Шміт ділиться враженнями про перебування в німецькому полоні (серпень 1914 – початок січня 1915 рр.), розмірковує щодо причин, перебігу й перспектив Великої війни. Термін «полон» учений вживає, характеризуючи своє вимушене перебування на території Німеччини упродовж серпня 1914 – початку січня 1915 р., де завдяки допомозі колег він мав змогу продовжувати наукові дослідження, дочекатися обміну й повернення до Харкова.

Публікація актуалізує маловідому сторінку життя вченого, оскільки ці спогади не були предметом уваги науковців і, як правило, лише побіжно згадуються у біографічних студіях¹⁵, а також удоступнює для широкого загалу переклад українською вагомим джерелом з історії Першої світової війни і Харківського університету.

Ключові слова: *Федір Шміт, Харківський університет, Перша світова війна, Берлін, полон, спогади, «Южный край».*

Як цитувати: Домановська М.Є., Курушина М.А. Федір Шміт. Враження військовополоненого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 140-151. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15>

In cites: Domanovska M.E., Kurushyna M.A. (2025). Fedir Schmidt. Impressions of a prisoner of war. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (140-151), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15> (in Ukrainian)

¹⁵ Автори принагідно завдячують колективу Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які створили цифровий архів газети «Южный край» (доступний за посиланням: <https://back2news.karazin.ua/>).

«Враження військовополоненого» публікуються вперше, у хронологічному порядку, в перекладі українською мовою. Уривки тексту, який неможливо прочитати в газетних публікаціях, позначено як [пропущено].

***Южный край, Середа, 14 (27) січня 1915 року. № 12491. С. 3.
Розмова з професором Ф. І. Шмітом.***

ПЕТРОГРАД. У Петроград вчора прибув професор Харківського університету з історії мистецтв Ф. І. Шміт, який пробув 5 ½ місяця в Німеччині та звільнений нині за обмінним списком. Він розповідав, що уникнув арешту лише «завдяки сприянню берлінських учених товариств, які його знають за його науковими працями і які також забезпечували його грошима. У перші дні війни шпигуноманія охопила весь уряд. Жертвою цього стали й німецькі бюргери. Дружина професора К. була заарештована на вулиці, відправлена в дільницю й побита тому, що її прийняли за перевдягненого чоловіка. У день оголошення війни уряд опублікував, ніби французький уряд відправляє 80.000.000 франків золота на автомобілях у Росію через Німеччину. Було наказано затримувати всі автомобілі й розстрілювати їх у разі небажання зупинитися. Публіка, звичайно, зупиняла всі автомобілі, при цьому було вбито австрійську графиню й небезпечно поранено австрійського генерала генерального штабу, який їхав із секретним дорученням з головної квартири.

Німці, найбільш незалежні та поважні представники суспільства, в інтимній бесіді зі Ф. І. Шмітом говорили, що під час війни вони відмовляються від особистої думки й говоритимуть лише те, що говорить уряд. Преса та уряд одне й те саме. [пропущено] у Німеччині військова цензура викреслює небажані для неї статті, які є, можливо, доцільними. Трапляється, в той самий день у кількох газетах різного спрямування друкують кореспонденцію однакового змісту.

Цікаво те, говорить Ф. І. Шміт, що головний штаб намагається у своїх донесеннях багато що перебільшувати, але водночас він дає з головної квартири для друку, ніби власних кореспондентів, нечувані повідомлення про те, що відбувається на війні.

У Берліні залишилося багато російських підданих, переважно у в'язницях. Особливо тяжке становище членів Держ. Ради генерала Презе, генерала Соколовського й генерала Некрашевича, змушених жити поблизу Берліна у Грюнвальді та позбавлених права покинути межі ділянки. Генерали Радецький, Юрковський і Маркозов ув'язнені.

Сенатор Неклюдов, брат посланця у Стокгольмі, мешкає в одному з готелів. Німці не хочуть звільнити його, бажаючи чинити тиск на його брата.

П. Т. А.

***Южный край. 17 (30) січня 1915. № 12494. С. 6.
Повернення проф. Ф. І. Шміта.***

Третього дня повернувся з Німеччини до Харкова проф. харківського університету Ф. І. Шміт. Ф. І. минулого року, після закінчення весняного семестру, поїхав з родиною до Бреслава¹⁶. Пробувши там майже 3 місяці, він, з оголошенням війни, змушений був переїхати як військовополонений у Берлін. Відправивши родину в Росію, Ф. І. дотепер, тобто майже шість місяців, позбавлений можливості поїхати з Німеччини, і тільки з великими труднощами йому вдалося вирватися звідти. Ф. І. Шміту довелося перетерпіти багато неприємностей. Нині Ф. І. майже оговтався від перенесених хвилювань, але втома продовжує давати про себе знати.

¹⁶ Бреслав або Бреслау, назва міста Вроцлав до 1945 р.

*Южный край. 18 (31) січня. 1915 р. № 12496. С. 5.**Враження військовополоненого***I.**

Ніде, можливо, у всьому світі Німеччина – і як військово-політична, і як промислово-торгова, і як культурна сила – не мала такого давнього й певного авторитету, як у Росії. Вся наша іноземна політика останніх десятиліть була перейнята [пропущено], з якою доводилося боротися всюди, і в Європі, і на Близькому Сході, і на Далекому Сході. Вся наша торгівля – чи майже вся торгівля – йшла до Німеччини, з Німеччини чи принаймні через Німеччину, і з конкуренцією німецьких фабрик і німецьких комерсантів ніхто не міг і не намагався боротися. Зрештою, про культурний престиж Німеччини й говорити нема чого. Ми всі в теорії зітхали: «ах, Франція! немає в світі кращого краю за цей!». Але навчатися наша молодь їхала не до Франції, а до Німеччини; а ті, які залишалися вдома, навчалися за німецькими книгами. Наші дами запасалися «останніми паризькими модами» в крамницях Берліна або Франкфурта. Наші хворі їздили на консультації берлінських медичних світочів, а звідти прямували на німецькі курорти. Наші сановники заводилися віллами в Тегернзе¹⁷ та інших прекрасних куточках південної та західної Німеччини. То що, то що, то що.

Коли я був студентом Петроградського університету, я отримав з лекцій та розмов з професорами таке враження, що у світі є лише одна наука – німецька. І зауважте, що серед моїх вчителів не було жодного не тільки німця, але навіть жодної людини з німецьким прізвищем. До французів ми ставилися зверхньо: мовляв, легковажний

С. 6.

народ, зовні блискучий та чарівний, але неглибокий. Англійці – ті зовсім «нічого не розуміють» у тих науках, принаймні якими я захоплювався – в історії мистецтва, історії літератури. Мені довелося згодом, коли я вже самостійно почав працювати, формально «відкрити» французьку та англійську вчену літературу й переконатися, що в ній слід шукати живих джерел творчості наукової думки, а не в громіздких німецьких довідниках, якими заповнені полиці наших бібліотек.

Наскільки високо саме німецька наука цінується і нині в Росії, доводить нещодавня спроба нашого міністерства народної освіти влаштувати в Німеччині розплідники майбутніх російських професорів. Міністерство було переконано, «що може власних платонів і спритних розумом невтонів земля російська народжувати»¹⁸, але було не менш переконане, що зі зрощених російською землею талантів щось путнє може вийти лише за умови німецького вишколу.

На початку ХХ століття російський уряд чекає на оновлення російської науки від німецьких університетів. Наприкінці ХVІІІ століття російський уряд очікував на оновлення російського землеробства від німецьких колоністів, яких селив у найбагатших наших губерніях, приваблюючи їх усілякими пільгами. З ХVІІІ до ХХ століття преклонство перед німецькою культурою буде проходити червоною ниткою крізь усе російське життя: Штольц¹⁹ і Обломов²⁰ — ось звичайна оцінка німця порівняно з росіянином. Само собою зрозуміло, що не від Обломова ж чекати плідної культурної роботи і що треба піти до Штольца, вклонитися йому та його одноплемінникам у ніжки й уклінно просити варягів: «Земля наша велика рясна, але порядків у ній немає; приходьте княжити та володіти нами»²¹.

Німеччина стала ідеалом культурності: там вулиці вимощені асфальтом, а не вкриті розбитою бруківкою, там вулицями не течуть галасливі струмки, там не вимирають діти від усіляких інфекційних хвороб, там не чути на вулицях стоверхих матюків, там не [пропущено]

¹⁷ Місто-курорт у Німеччині (в землі Баварія).

¹⁸ Цитата з оди Михайла Ломоносова «На день восшествія на престол імператрицы Елизаветы» (1747).

¹⁹ Герой роману Івана Гончарова «Обломов», антипод головного героя, поціновувач наполегливості і працелюбства.

²⁰ Головний герой однойменного роману Івана Гончарова «Обломов», адепт неробства і мрійництва.

²¹ Художній переказ легенди про запрошення варягів Повісті минулих літ.

чого-чого тільки там немає! Люди там розумні, чесні, акуратні, сумлінні, тямущі. А у нас – «ну, та Ви знаєте, як у нас все робиться»...

Аж ось спалахнула війна. І наші шанувальники німецької культури ахнули. Бо те, що трапилося за пів року війни, зовсім не сув'язно з уявленням про якусь культуру, зовсім не сув'язно з тим уявленням про Німеччину, яке ми собі створили.

Найбільше російське суспільство було вражене жорстокостями і знущанням, жертвами яких стали ті росіяни, які, довірившись німецьким лікарям і німецькому доброустрою, проводили літо в Німеччині на всіляких курортах. Першою думкою в усіх було: «цього бути не може!» Усі розповіді про жорстокості, безцільні і безглузді, про знущання і поглум – усе це або вигадано заляканими істеричними людьми, що втратили розум, або страшенно перебільшено. Дуже характерно, що в нещодавній статті «Урядового Вісника»²², у якій зведені, як в обвинувальному акті, свідчення потерпілих, офіційний автор так прямо і пояснює, чому стаття з'являється тільки тепер: Міністерство просто спочатку не вірило, не хотіло й не могло вірити оповідям, які переходили з вуст в уста і з'являлися в газетах, поки не зібрався величезний фактичний матеріал, перед переконливістю якого довелося здатися.

У статті «Урядового Вісника» коротко згадані лише деякі найбільш обурливі випадки, і то лише ті, в яких постраждали люди зі значним соціальним становищем. Однак майже кожен росіянин, який побував у Німеччині у другій половині липня і в серпні, міг би додати багато нового і, зрештою, не менш промовистого матеріалу до статті «Урядового Вісника». За час мого майже шестимісячного полону мені довелося вислухати стільки дивовижних і глибоко сумних розповідей про те, що діялося і діється в Ростокі, в Целлі, в Деберіце, Цоссені тощо, що я дивуюсь стислості й поміркованості міністерського повідомлення.

Але в тому ж повідомленні є й пропуски іншого роду. Слід зазначити, що були втішні випадки, коли росіянам сприяли та надавали допомогу. Професор М. І. Карєєв²³, повернувшись із Німеччини, розповів про люб'язність проф. Берлінського університету Т. Шиманка. Я маю засвідчити, що мене врятували від в'язниці діячі німецького археологічного інституту, членом якого я був обраний років зо два тому. Ба більше: ці ж панове (особисто знайомий я був лише з одним з них, директором берлінського Старого музею Т. Вігандтом) позичали мені гроші, домоглися для мене дозволу переїхати з Бреславлі до Берліна (причому поручилися за мене), дали мені в Берліні можливість працювати в королівській бібліотеці та в музеях.

Потрібно згадати ще про цілу установу, яка працювала на користь російських полонених: це комітет взаємодопомоги німецьких євреїв у Берліні. Спочатку цей комітет зайнявся своїми одновітцями, російськими євреями. Але на чолі комітету стоїть людина з надто широкою ерудицією, щоб обмежити свою діяльність вузькими конфесійними рамками – а саме такий собі доктор Б. Кан. Він та його дружина робили все, що в межах прусського закону можна було зробити для росіян: намагалися витягнути з біди, позбавити зайвих поліцейських утисків, влаштувати повернення на батьківщину тощо.

Було б несправедливо не сказати про названих осіб. Цілком можливо, що були ще й інші німці, які не були заражені загальною злобою. Але це все-таки лише винятки. А загальна картина становища росіян була й залишається надзвичайно важкою, і доводиться дивуватися з того вибуху неприборканої ненависті, жорстокості, дикості, жертвами якого стали росіяни в Берліні.

Наслідки цього вибуху були іноді досить комічні. Якийсь російський сановник, років двадцять поспіль їздить щорічно до Німеччини, проїздом зупиняється на кілька днів у Берліні, під час зупинок снідає та обідає в ресторані Гіллера «Під липами». Сановник – любитель доброї кухні та гарного льоху, і щоразу залишав у ресторані чимало грошей; на чай давав поросійськи; у Гіллера його через це знали і господар, і прислуга; і зустрічали і проводжали сановника з великою шаною. Зараз сановник живе в Берліні вже багато місяців, тому що

²² Одна з німецьких офіційних газет.

²³ Микола Карєєв (1850–1931) – історик, академік, професор Петербурзького університету.

німецька влада його не випускає, але до Гіллера він снідати й обідати не ходить, тому що... власник ресторану письмово просив його ясновельможність утриматися від відвідувань! (Продовження далі).

Проф. Ф. І. Шміт.

Южный край. Середа, 21 січня (3 лютого) 1915 року. № 12501. С. 5.

Враження військовополоненого.

II.

Вороже, часом нелюдське ставлення до не-військових «курортних полонених», знущання і поглум навіть з людей похилого віку, жінок і дітей справили найтяжче враження і на завзятих шанувальників німецької культури. Коли не можна було заперечувати фактів, ці шанувальники зробили спробу применшити значення їх тим, що все пояснювали «вибухом народного обурення». Мені говорили: «У нас, а не в Німеччині, можливі й бувають погроми, у Петрограді, а не в Берліні, була спустошена будівля посольства; чи знаєте ви, напевно, що в тій глушині, куди вислані німецькі піддані з російських столиць, з ними не поведуться набагато гірше, ніж з нами в Німеччині? Такі вибухи дуже прикрі, але їх не можна карбувати всьому німецькому народу». З цим останнім твердженням я згоден, усі росіяни, що постраждали в Німеччині, одностайно твердять, що зовсім не чернь і не народ звірювали, а начальство, всякі там полковники і майори, всякі чиновники поліцейського та інших відомств, що саме прості люди нерідко знаходили слово співчуття і втіхи для переслідуваних росіян. Ворожість поширювалася зверху вниз, навіювалася низам штучно за допомогою грізних наказів та газетних статей. Німецький народ і до цього зберіг свою добродушність та моральне чуття. Винні в погромі росіян саме представники вищих класів, отруєних ідеями Ніцше²⁴ та Бісмарка²⁵.

Моральне здичавіння німецьких верхів позначається і на самих способах ведення війни. Я не військовий і тому не беруся судити про доцільність і необхідність тих чи тих прийомів знищення людей. Я не був у Бельгії, не був і в російській Польщі і не можу описати, що зробили там німці²⁶. Я лише протягом п'яти з половиною місяців читав німецькі газети, в яких не було жодного рядка, який не пройшов дуже суворо і прискіпливу цензуру. У будь-якому номері будь-якої газети можна знайти похвалу таким вчинкам, про які, здавалося б, кричати могли б тільки закляті вороги Німеччини. У цих газетних листуваннях розповідається правда, що гірша за будь-який наклеп.

Ось навмання кілька прикладів, які чомусь якраз згадалися.

Летять німецькі аероплани, «голуби», над ворожою країною. Їхнє військове завдання – розвідати пересування й розташування ворогів, знищити за допомогою бомби військові склади, вокзали, станції бездротового телеграфу або ще щось таке, що може виявитися корисним ворожій армії. Наскільки успішно проводилися розвідки, про це в німецьких газетах не говорилося; рідко йшлося про те, що такому пілоту вдалося зруйнувати якусь військову будівлю; але дуже часто газети захоплено розповідали, як скидали бомби під містами. Герой-авіатор ширяв над абсолютно беззахисним містом, спостерігав за панікою, що охоплювала вулиці, рахував убитих і покалічених старих, дітей, коней, собак, скидав ще й записки найбільш неймовірно ворожого характеру. На не-німецького читача ці газетні кореспонденції справляли відворотне враження, а газети захлиналися від захвату. Вони повідомляли, що в Парижі найвідоміші твори мистецтва прибрані з залів музеїв у підвали – і жодна з них не

²⁴ Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844–1900) – німецький філософ, класичний філолог, автор етичної теорії, один з натхненників екзистенціалізму й модернізму.

²⁵ Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк-Шенгаузен (1815–1898) – німецький державний діяч, міністр закордонних справ Пруссії, перший райхсканцлер Німецької імперії, Залізний канцлер.

²⁶ Ідеться про німецьку окупацію Бельгії та російську окупацію Східної Галичини в перші місяці Великої війни.

зрозуміла, наскільки образливим для німців припущення, що німецькі льотчики почнуть кидати бомби саме на Лувр! Жодна не обурилася таким припущенням і, напевно, жодна не засудила б того авіатора, який би справді підірвав Лувр!

Німецький флот отримав наказ вийти в море, сухопутних перемог немає і не передбачається, так треба підтримувати бадьорість духу в публіці звісткою про перемоги флоту, тим більше, що публіка, якій роками співали про велич у непереможності цього флоту і про повну готовність його стати до бою з англійцем, дещо здивовано дивиться на бездіяльність німецьких адміралів. Вночі швидкісні крейсери йдуть у море, підкрадаються до невеликих британських портів і починають громити їх, залишаючись самі поза межами досяжності берегових батарей. Випустивши певну кількість снарядів, німецькі кораблі поспіхом повертаються додому. І вся Німеччина, затамувавши подих, чекає англійських газет, щоб дізнатися, скільки приватних будинків зруйновано, скільки вбито й покалічено народу. Не воїнів, а населення. І коли виявляється, що цифра не відповідає очікуванням, то газети починають кричати про те, що англійці применшують завдану шкоду, приховують страшні збитки, щоб не дати тріумфувати німцям. І жоден німецький журналіст не відчув, що англійцям нема чого приховувати свої втрати: не такими подвигами флоту вирішується доля морської війни, не вбивства і пожежі дадуть перевагу німцям.

Німецькі війська увійшли в Лодзь майже через добу після того, як останні російські загони пішли звідти. Берлін з нагоди цієї перемоги прикрашений прапорами, газети публікують телеграми про «взяття» Лодзі. Один з хоробрих німецьких генералів призначається губернатором Лодзі. Він також хоче відсвяткувати «перемогу». А, до речі, і Новий рік наближається. І генерал пише наказ по місту: «Доставити в губернаторський палац стільки-то пляшок шампанського, стільки-то пляшок білого, стільки-то червоного вина і стільки-то барил пива. Якщо наказ не буде виконаний до такого-то терміну, стягнути з міста 100 000 рублів штрафу». Офіційною німецькою мовою це називається «реквізією». У Лодзі не було наявної необхідної кількості напоїв, а підвезти їх не було можливості – і місто сплатило 100 000 рублів. Але найдивовижніше у всій цій історії, на мою думку, не те, що губернатор «реквізував» шампанське, і не те, що місто, яке «не підкорялося» губернаторському наказу, сплатило штраф, а те, що губернатор оприлюднив свій наказ друковано, у місцевій німецькій газеті, в офіційному відділі. Цю газету отримували мешканці Лодзі, які застрягли в Берліні, і я міг особисто прочитати відповідний номер. Я дуже шкодую, що не запам'ятав ім'я губернатора й точно кількість витребуваних ним пляшок.

Ще один випадок. Фоссова газета²⁷ опублікувала, серед інших, і лист одного офіцера, любителя музики. Офіцер гумористично описує, як він потрапив на півночі Франції в одне зі спустошених дворянських гнізд, як він пішов шукати, чи можна щось «реквізувати» (*irgend etwas requirierbares findend*²⁸), і не знайшов нічого, крім віолончелі. Він узяв цю віолончель і кілька днів возив її з собою, радуєчи музикою слух своїх товаришів. Але одного разу виявилось, що вночі хтось у темряві наступив на віолончель, і її довелося кинути... Зрозуміло, що і автор листа, і редакція газети були дуже далекі від розуміння того, що віолончель була просто вкрадена, що вчинок офіцера – нічим не виправдана гидота, особливо непростима музикантові.

Чим це все пояснити, як не відчаєм, якимось моральним ідіотизмом, коли люди відразу втрачають все, що успадкували від предків, усе, прищеплене вихованням розуміння честі, гуманізму тощо? Але слід зазначити, що таким ідіотизмом уражені лише керівні кола Німеччини. Щоразу, коли доводилося про ті самі подвиги аеропланів у Парижі та Варшаві,

²⁷ «Фоссова газета» (нім. *Vossische Zeitung*) – берлінська газета, названа на честь видавця Християна Фридріха Фосса (1724–1795). Привілей видавати газету у Берліні він отримав 1751 р. від свого тестя, берлінського книготорговця та видавця газет Йоганна Андреаса Рюдигера. Відтак спочатку неофіційну, а з 1911 р. офіційно берлінську газету почали називати «Фоссова газета» (нім. *Vossische Zeitung*).

²⁸ Дослівно з німецької: знайти щось реквізичіне.

крейсерів у Ярмуті²⁹ тощо розмовляти з людьми, які не належали до інтелектуального кола, ми незмінно бачили абсолютно здорові міркування; прикажчики, кравці, підмайстри, перукарі, монтажники, точно змовившись, називали ці подвиги ганьбою, свинством та іншими, ще більш енергійними термінами. Скільки разів я чув від цих простих людей обурені промови про те, що, «якби наші вороги діяли так само, то ті самі газетники, які зараз захоплюються, скажено бризкали би слиною». Скільки разів мені говорили, що козаки у Східній Пруссії творили жахливі справи, але що козаки, принаймні, «таке дике плем'я», якому, так би мовити, сам Бог наказав грабувати, палити, гвалтувати і вбивати, – про козаків у Німеччині ходять найжахливіші легенди; простому німцю прикро, що їхні німецькі солдати виявилися такими ж убивцями і грабіжниками, і гвалтівниками, як і ненависні козаки.

В ілюстрованих додатках до великих газет та у всіляких тижневиках розміщено масу миттєвих знімків, що зображують солдатів у завойованій Бельгії. То солдат грає або няньчиться з дітьми, то залицяється до місцевої красуні, то сидить перед будинком на лавочці й мирно розмовляє з якимись старими й бабусями, то роздає свою порцію їжі голодним дітям, які жадібно дивляться йому в рота. У листах військових кореспондентів постійно розповідаються саме такі приклади добрودушності солдатів. Я не пам'ятаю жодної фотографії, жодної кореспонденції, яка би доводила, що таку саму добрودушність виявляли й офіцери, особливо вищі офіцери. Навряд чи це випадковість.

Колишніми часами німецький офіцер хотів бути лицарем. Війна представлялася йому благородним дворянським видом спорту, що має суворі правила та звичаї. І дотримання цих правил і звичаїв було справою честі. Хороброго і спритного супротивника вміли поважати. Тепер не те. Німецькі владущі кола виливають за допомогою рептильної преси (нерептильної в Німеччині нині немає, див. про це нижче) цебера брудних наклепів і на короля Альберта³⁰, і на генерала Жоффра³¹, і на нашого Великого Князя Головнокомандувача³². Німецькі владущі кола гніваються та обурюються самим фактом, що хтось наважується чинити опір. Коли йдеться про Бельгію, у Німеччині завжди повторюється афоризм: «Якби Бельгія, як Люксембург, впустила німецькі війська добровільно і без опору, ми б її не спустошили. Бельгія повинна бути покарана». Це вже не війна, а каральна експедиція. Сербія повинна бути покарана, Бельгія повинна бути покарана, Росія, Франція. Англія – всі мають бути покарані. Всі винні у війні, тому що не підкорилися вказівкам з Берліна. Це не війна рівного з рівним, а опір раба пану, нижчої раси вищій. Тут не може йтися про людське ставлення до переможеного, про повагу до супротивника. Німці відчувають себе громовержцями, які покликані раз і назавжди затвердити в серцях усіх не-німців страх і трепет перед німецькою могутністю.

(Продовження далі).

²⁹ Імовірно, йдеться про Грейт-Ярмут – місто у графстві Норфолк в Англії на березі Північного моря, порт і риболовну базу.

³⁰ Альберт I (1875–1934) – король Бельгії з 1909 р. У зв'язку з погіршенням міжнародної ситуації 1914 р. ухвалив закон про загальну військову повинність. Під час Першої світової війни головнокомандувач бельгійської армії, що воювала на боці Антанти. До кінця війни бельгійці на чолі з королем, попри нерівність сил, утримували невеликий плацдарм на своїй території. Набув слави «короля-солдата», «короля-лицаря», національний герой Бельгії.

³¹ Жозеф Жак Сезер Жоффра (1852–1931) – французький воєначальник, головнокомандувач французької армії (1914–1916), генералісимус, маршал Франції (1916). Один з основних полководців у Першій світовій війні. Найбільш відомий завдяки організації перегрупування відступаючої армії союзників для подальшої перемоги над німцями і участі у стратегічно важливій Битві на Марні 1914 р.

³² Романов Микола Миколайович (1856–1929) – російський державний та військовий діяч. Верховний головнокомандувач сухопутних і морських сил Російської імперії у Першій світовій війні (1914–1915 рр.; березень 1917 р.), з серпня 1915 р. до березня 1917 р. – головнокомандувач військ Кавказького фронту та військовий наказний отаман Кавказьких козацьких військ.

Южный край. 23 січня (3 лютого) 1915. № 12505. С. 5.**Враження військовополоненого.****III.**

Німецькі генерали та адміністратори від самого початку війни стали прямолінійно на практиці здійснювати догмат про перевагу німецької раси над романською та слов'янською і про першість німецького народу серед інших народів німецької ж раси. Безсумнівно, що головна ненависть Німеччини зосереджена на Англії, – але чому німецькі газети майже щодня пояснюють таку перевагу, надану Англії, тим, що англійці, мовляв, двоюрідні брати німців і зрадили німецьку расу, виступивши проти Німеччини. Англійці – зрадники, англійці – зрадники, ренегати тощо; вони могли би допомогти здійсненню світового панування німецької раси, могли би брати участь у зливі і прибутках цього панування, а вони вступили в союз не тільки з французами, – це б ще могло бути прощено! – але з ворогами будь-якої культури, з азійськими ордами російських дикунів.

Росіяни, слов'янство – ось відвічний ворог Німеччини. Росіяни були благословенні німцями свого часу, адже самі німці з найдавніших часів (адже і варяги Рюрика були германцями) намагалися влаштувати і просвітити Росію. Ось як тепер росіяни подякували своїм благодійникам! Але це їм не минеться так! Треба не тільки перемогти російські армії, розчленувати, і цим раз і назавжди знешкодити російську державу, загнати російський народ до Азії, звідки цьому народу ніколи не слід було би виходити, але треба кожному окремому з цих зарозумілих азіатів показати, що вони нічого, крім зневаги, не заслуговують. Звідси – «бий росіян!». Німецькі газети задоволено розповідали, як у діях військової та цивільної влади проявлялися саме ці погляди.

Розповідали про те, що під час перевезення військовополонених після Сольдау російський генерал висловив невдоволення тим, що його везли у вагоні III класу; генерала тоді посадили у вагон, в якому перевозили худобу, і заявили, що йому, звичайно, не місце в III класі, а саме в скотському вагоні... Розповідали про те, що німці можуть бути спокійні: з полоненими росіянами влада не буде марципанити! Росіяни будуть отримувати точно стільки їжі і такої їжі, щоб існувати, але ні на йоту більше. Німці можуть бути спокійні ще й в іншому відношенні: російські полонені не будуть їсти дарма німецького хліба, бо їх змусять працювати – о! Ці азійські лінтюхи дізнаються, як працюють у Німеччині! Біля містечка Мюккебург³³ (що означає в перекладі: комарине місто – промовиста назва міста!) є болота, які давно треба було осушити, та грошей на цю справу в Мюккенбурга не було – так ось тепер російські полонені займаються осушуванням боліт. До речі, адже росіяни, працюючи в болотах, будуть згадувати мазурські болота, в які їх загнав геніальний Гінденбург³⁴, – так що і моральна користь від роботи вийде: вони подумують про те, як страшно воювати з Німеччиною, і розважать, що не їм впоратися з німецькою могутністю... Розповідали про те, що в таборах, у яких утримуються російські військовополонені, найсуворіша дисципліна, яка змушувала дивуватися й страхатися росіян, котрі звикли до анархічних порядків своєї батьківщини... Розповідали, що в «російських таборах» частішають випадки тифу та інших хвороб, – але німці можуть бути спокійні: вжито всіх заходів для того, щоб зараза з таборів не могла поширитися на довколишні села й міста.

Усе це – не змови ворогів Німеччини, а виписи з великих берлінських газет, з «Tageblatt», «Lokal-Anzeiger» і «Vossische Zeitung» (я ці три газети читав щодня). Кількість

³³ Імовірно, Ф. Шміт має на увазі місто Бюккебург (нім. Bückeburg) – місто в Німеччині в землі Нижня Саксонія. Входить до складу району Шаумбург.

³⁴ Пауль фон Гінденбург (1847–1934) – німецький військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал, райхспрезидент. З 1 жовтня 1914 р. – головнокомандувач на Сході. Керував наступом австро-німецьких військ у 1915 р., захопив Польщу, Литву, Латвію, Волинь, захід Білорусі. Із 29 серпня 1916 р. – начальник Генерального штабу. Восени 1918 р., передбачаючи поразку німецьких військ, запропонував почати переговори з Антантою. Після закінчення бойових дій продовжував виконувати обов'язки начальника Генштабу.

таких огидно-злісних витівок могла би бути збільшена в багато-багато разів. Німецька влада й німецька преса зробили все, щоб в очах народу принизити і заплювати Росію і російський народ до такої міри, що співчуття і навіть проста жалість до росіян стали здаватися майже аморальними, майже злочином.

Якщо зробити прогулянку по берлінських музеях, то нескладно переконатися, що ґрунт готувався в цьому напрямку задовго до війни і з німецькою систематичністю і послідовністю. Берлінські музеї відомі своїм багатством: за відносно дуже короткий час вийшло зібрати такі величезні художні, етнографічні, природничо-історичні та книжкові колекції, що Берлін, ще два-три десятки років тому абсолютно нецікавий, тепер може посперечатися якщо не з Парижем, Римом чи Лондоном, то і з Петроградом і Москвою. Імператор особисто від себе, скарбниця і приватні особи наввипередки жертвували гроші і предмети, щоб забезпечити швидке розширення музеїв. Публіка з повним співчуттям і розумінням поставилася до задуму Вільгельма II, і в залах музеїв і в будні, і в свята багато народу.

Ходить освічений берлінець по етнографічному, художньо-ремісничому і власне художньому музеях і навчається. У першому чудово представлені Азія з Австралією, Південна Африка, Америка – так, що можна детально вивчити мистецтво та іншу матеріальну культуру не тільки великих народів Східної Азії (Індія, Китай) і Америки (Мексика й Перу), але навіть дрібних диких племен. Передня Азія до ісламу представлена в багатих колекціях Передньоазійського музею, давній Єгипет, Еллада, Рим – у Старому музеї. Християнський і мусульманський Єгипет, іслам в Азії, Візантія можуть бути вивчені в музеї імператора Фрідріха³⁵. Італія, Фландрія, Голландія та Німеччина представлені численними дорожочінними творами мистецтва та художньої індустрії в тому ж музеї імп. Фрідріха, у Національній галереї та в художньо-ремісничому музеї. Вельми неповні та малоцінні французькі та англійські колекції – будь-який добрий німець повинен з цих французьких та англійських залів винести враження, що жодного порівняння не тільки з італійцями та голландцями, але навіть з німцями (!) на арені мистецтв французи, наприклад, не витримують. А Росія? Росії взагалі немає на світі! Просто: Росії немає! Немає навіть як певного етнографічного матеріалу – Росія відсутня і в етнографічному музеї. А про те, що в Росії є мистецтво, що російське мистецтво існувало і процвітало протягом багатьох століть, що російське мистецтво зовсім не обмежувалося імітацією західноєвропейського, а йшло своїми шляхами до Петра Великого і тепер починає звільнятися від нав'язаних йому іноземцями в XVIII столітті зразків, – всього цього найсумлінніший відвідувач берлінських музеїв не може знати. Росії, російської культури немає; Росія і російська культура – легенда, яку росіяни створили з метою самореклами, яку німці через ввічливість терпіли, поки Росія поводитися добре і виконувала бажання Берліна, але яку тепер пора відкинути, оскільки росіяни, забувши вдячність, почали воювати з Німеччиною.

(Продовження далі).

Проф. Ф. І. Шміт.

³⁵ Фрідріх III (1831–1888) – другий німецький імператор, восьмий прусський король (1888), представник німецької династії Гогенцоллернів. Батько останнього німецького імператора Вільгельма II. Ініціатор створення художнього музею в Берліні, відкритого через 16 років після його смерті (1904), в його день народження під назвою «Музей імператора Фрідріха». З 1956 р. музей має назву Музей Боде – на честь мистецтвознавця Вільгельма фон Боде, який керував збиранням першої колекції для музею.

Южный край. 24 січня (6 лютого) 1915 р. № 12507. С. 5.**Враження військовополоненого.****IV.**

Певна річ, що кожен більш-менш освічений німець чув про відомих російських письменників або навіть читав їх. Не тільки Толстой, Достоевський, Тургенєв, а з новітніх – Максим Горький, але й малі боги (наприклад, Гончаров, а з новітніх Л. Андрєєв і Д. Мережковський) досить відомі за перекладами. Знає освічений німець і деяких наших композиторів, переважно – Чайковського. Відомий російський балет. Насилу, але згадує німець і одного російського художника – саме Верещагіна, який влаштував у Берліні виставку свого наполеонівського циклу. Але це уривчасті дані, а не картина російської культури. При цьому саме читання російських письменників приводить німця до висновку, що росіяни – азіати, варвари. За «Записками з мертвого дому» німець знайомиться з Сибіром, за «Дном» вивчає сучасну російську дійсність. Росія – якесь пекло, де, крім гидоти, дикості, бруду, нічого немає і бути не може. Якщо в Росії з'явиться великий талант, як названі письменники, він не може жити в російському пеклі (до речі: «Російське пекло», «Die russische Hölle» – назва роману, яким тепер зачитуються в Німеччині): Толстой усе життя був «мучеником», Достоевський був на каторзі, Тургенєв добровільно покинув Росію, М. Горького вислали, Чайковський покінчив життя самогубством. За цими корифеями, отже, аж ніяк не можна судити про Росію: це рідкісні квіти, що розцвіли серед смердючого, отруйного болота, прекрасні, але моторошні й нездорові. І німецький обиватель вважає, що росіяни в кращому випадку нормально можуть піднятися до рівня Обломова (адже теж і Обломов не німець вигадав, а створив російський письменник!), але навіть Обломов – рідкість.

Усе, що газети зараз, під час війни, повідомляли про Росію, точно збігалось з тим баченням Росії, яке Німеччина виховувала в собі в мирний час; цілком природно, що газетні статті знайшли повну віру.

Передусім посипалися статті «знавців Росії»: мовляв, з Росією жодна війна неможлива, тому що цей колос на глиняних ногах розіб'ється й розсиплеться за першого ж удару. Адже ця наскрізь прогнила й розтліваюча Росія тільки тому й трималася, що ніхто серйозно не хотів її добре штурхнути. Іногородці, яких Росія пригнічує і вбиває, повстануть негайно: євреї, поляки, німці, латиші, ести, фіни, татари, кавказці всіх найменувань. Повстане і російський народ, ображений адміністрацією, напоюваний горілкою, дикий і темний. З Росією не можна воювати, тому що її ніхто не стане захищати. Культурних німців всі зустрінуть з розкритими обіймами: земля, мовляв, наша велика і рясна, але порядку в ній немає – тож приходьте княжити й володіти нами.

Інші «знавці Росії» описували те, що вони бачили в Росії: міста з небрукованими або брукованими по-російськи (russisches Straserpflaster!) широкими вулицями, серед яких у непрохідному, постійному смердючому бруді куйовдяться діти і свині, з похиленими будинками, в яких живуть люди, котрі ще не чули про каналізацію і водопровід; люди – брудні, ряндаві, закушлані, покриті комахами; люди п'яні, розмовляють не інакше, як лайкою; люди ліниві, брехливі, нечесні, всі – злодії, всі – шахраї, всі – казнокради... так що навіть німецький читач часом дивувався, у кого ж все крадуть, звідки ж береться сам об'єкт злодійської діяльності!

Потім пішли вже військові кореспонденції. Мобілізація в Росії виявилася неможливою! По-перше, запасних доводилося силою тягнути на збірні пункти, а по-друге, п'яний натовп запасних був настільки страшний у своїй нестримності, що жоден офіцер не наважувався мати з ним справу, і по-третє, для цих запасних не було ні обмундирування, ні зброї. У перших сутичках на кордоні російські солдати масово здавалися в полон: як і слід було очікувати, ці солдати виявилися голодними обідранцями, часто без форми, без чобіт, без рушниць або з рушницями передпотопового зразка.

Снаряди російської артилерії, зрозуміло, не вибухали, тому що були наповнені піском. Захоплені німцями російські продовольчі валки були, всі, звичайно, теж дуже характерні: у консервних бляшанках була тирса, хліб випечений з якогось невизначеного лайна тощо.

Все це щодня писалося в усіх газетах, розповідалося очевидцями, подавалося з особливим задоволенням всім росіянам, які були змушені пережити ці жахливі часи в Німеччині. Мені кілька разів доводилося слухати подібні розповіді очевидців – я незмінно відповідав одне: «Ну, і чудово! Отже, жодної війни, жодного кровопролиття не буде! З голодними, п'яними, беззбройними обідранцями, до того ж ще й не керованими офіцерами, чудово умундирувана, озброєна, навчена, сита, твереза німецька армія легко впорається за кілька тижнів, тим більше, що на чолі її стоять геніальні німецькі полководці. За тиждень ви будете у Варшаві, за два – у Москві, а там і війні кінець. Соромно буде, якщо ви за тиждень не будете у Варшаві!».

Ані за тиждень, ані за місяць німці у Варшаві не були, не будуть і через рік. Здавалося би, безглуздість хоча б наклепу на російську армію доведена. Водночас наклеп цей не зник зі шпальт німецьких газет: з'явилися міркування про велику кількість росіян, про багатоголову гідру – Росію, про Великого Князя Головнокомандувача, якого росіяни бояться навіть більше, ніж німців, тощо. Але наклеп на армію все-таки став з'являтися рідше: хтось ніби і в Німеччині зрозумів, що принижувати військову міць ворога означає позбавляти цінності свої успіхи і робити ганебними невдачі.

Зате почастишали розповіді про російські «звірства» у Східній Пруссії та Галичині. Поширювалися легенди вже не просто про насильство, вбивства і пограбування, а про тортури найнеймовірніші. У Берлін нібито привозили цілі транспорти жорстоко покалічених людей. Мені розповідав «очевидець», дуже поважна за віком і соціальним становищем людина, що з одним лише поїздом до Берліна прибуло шістсот німецьких солдатів, яким росіяни викололи очі, не завдаючи більш глибоких поранень – робота кропітка і тонка (яку багнетом, наприклад, не зробити: обов'язково проб'є череп!), робота, що вимагає часу; якщо в російських солдатів був час виколувати очі в поранених німців, що лежали на полі бою, то в них, безсумнівно, був би час забрати цих німців у полон, і, у всякому разі, росіяни були господарями ситуації, так що сліпі німці не могли бути підібрані своїми. Ці міркування я повідомив своєму співрозмовнику. Але ні його, ні інших свідків розмови не переконали мої аргументи. Легенда гуляла по всьому місту, по всій Німеччині. Через місяць в газетах з'явилася набрана дрібним шрифтом коротка замітка, яка повідомляла, що за офіційними даними в Берлін транспорт з 600 пораненими з виколотими очима не прибув.

Коли обридли розповіді про звірства російської армії, почали з'являтися розповіді про звірства російської влади щодо німецьких підданих у Росії. У газетах було море повідомлень про гірку долю німців. Ці повідомлення зводилися по суті до скарг на непомірні збори, на некультурні умови життя в маленьких містечках, на блощиць, на бруд, на сморід, на холод, на нестачу лікарів. Траплялися повідомлення явно безглузді, але багато з них були правдоподібні. Коли я читав ці матеріали, мене дивувала їх одноманітність. Потім ця одноманітність пояснилася. У Берліні німецькі піддані одержали листи від родичів-німців, засланих до Вологодської губернії, і ці листи до такої міри були відмінні від німецьких газетних повідомлень, що адресати вирішили їх опублікувати – не з симпатії до Росії, а зі співчуття до тих своїх співвітчизників, які також мали родичів у Росії. Думка правильна: газетні повідомлення можуть відповідати порядкам в одних російських губерніях, але, очевидно, бувають винятки, є такі губернії, де німців не грабують, не змушують жити в блощичниках тощо. Жодна з берлінських газет не погодилася надрукувати ці листи, в яких автори не лаяли й не зневажали російські порядки.

Ось як оброблялася і обробляється німецька громадська думка. Чи дивно, що тепер, після шести місяців щоденного газетного цькування проти Росії, німці цілком переконані, що росіяни – дикуни і варвари, яких потрібно загнати назад в Азію? Чи дивно, що дуже мирно налаштовані німці починають серйозно дивитися на цю війну як на хрестовий похід під прапором культури в ім'я загальнолюдських інтересів проти орди ворогів будь-якої культури?

Я можу згадати лише одну спробу протидіяти такому дикому погляду на росіян – публічну лекцію берлінського професора Гетша (Hoetzsch), розважну й ділову. Але хто її пам'ятає? Вона потонула в загальному реві завзятих німецьких патріотів.

Проф. Ф. І. Шміт.

Конфлікт інтересів.

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

M.E. DOMANOVSKA, PhD in History

Associate professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61002, Ukraine

M.A. KURUSHYNA, PhD in Philology,

Associate professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

V.N.Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61002, Ukraine

FEDIR SCHMIDT. IMPRESSIONS OF A PRISONER OF WAR

(translated from Russian: by Maryna Domanovska, Maryna Kurushina)

Relevance of the publication of the source. The text is an annotated translation of Russian publications by Fedir Shmit (1877–1837) in the Kharkiv newspaper “Yuzhny Kray” in January 1915. In lengthy stories published in eight issues of the newspaper, a specialist in the history of Byzantium and Rus-Ukraine Art, a museum expert, professor, and dean of the Faculty of History and Philology of Kharkiv University shares his impressions of his time in German captivity (August 1914 – early January 1915) and reflects on the causes, course, and prospects of the Great War. The scientist uses the term “captivity” to describe his forced stay in Germany from August 1914 to early January 1915, where, thanks to the help of colleagues, he was able to continue his scientific research, wait for an exchange, and return to Kharkiv.

The publication updates a little-known page in the scientist's life, since these memories have not been the subject of attention of scientists and, as a rule, are only mentioned in passing in biographical studies, and also makes available to the general public a translation into Ukrainian of a significant source on the history of World War I and Kharkiv University.

Keywords: *Fedir Shmit, Kharkiv University, World War I, Berlin, captivity, memories, “Yuzhny Kray”.*

Текст надійшов до редакції 22.03.2025. / The text was received by the editors 22.03.2025.

Текст затверджено до друку 20.04.2025. / The text is recommended for printing 20.04.2025.